

AJDIN MUHEDINOVIĆ*

Djelovanje i uloga muslimanskog dobrotvornog društva "Merhamet" u Drugom svjetskom ratu (1941–1945)

Apstrakt

U ovom radu nastoji se predstaviti djelovanje i uloga humanitarnog društva "Merhamet" u periodu Drugog svjetskog rata u kojem je svojim dobrotvornim radom ovo društvo postalo jedna od najznačajnijih organizacija bosanskohercegovačkih muslimana. Njegova organizaciona mreža i način rada u predratnom periodu omogućili su ovom društvu da u velikoj mjeri doprinese ublažavanju socijalnih izazova koji su bili nuspojava ratnih dešavanja na prostoru Bosne i Hercegovine. U tom smislu, naročito se ističu aktivnosti ovog društva i njegovih članova na polju rada sa izbjeglicama.

Ključne riječi: "Merhamet", muslimani, dobročinstvo, NDH, izbjeglice, Sarajevo, Alipašin Most

Abstract

This paper tries to present the activities and role of the humanitarian society "Merhamet" in the period of the World War II, in which, with its charitable work, this society became one of the most important organizations of Bosnian Muslims. Its organizational network and way of working in the pre-war period enabled this society to contribute to a large extent to the mitigation of social challenges that were a side effect of the war events in Bosnia and Herzegovina. In this sense, the activities of this society and its members in the field of work with refugees are particularly noteworthy.

Keywords: 'Merhamet', Muslims, charity, NDH, refugees, Sarajevo, Alipašin's Bridge

* Ajdin Muhedinović, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Podgaj 6, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina, e-mail adresa: muhedinovicajdin@gmail.com

Uvod

Različiti motivi poput političkih, kulturnih, socijalnih i dr. doprinijeli su tome da se u Bosni i Hercegovini početkom 20. stoljeća intenzivira formiranje društava i organizacija koja su nastojala djelovati u određenom društvenom segmentu s ciljem da se u njima ostvari veći doprinos. Takva pojava može se tumačiti kao "trend vremena" i praksa koja je bila karakteristična na širem prostoru kao jedna od refleksija modernizacijskih procesa. U historiografiji je, do sada, ustanovljeno formiranje 1256 zvanično registriranih društava u Bosni i Hercegovini do 1918. godine.¹ Ova društva bila su organizirana uglavnom, ne i isključivo, na nacionalnim i vjerskim osnovama djelujući na prosvjećivanju, kulturnom uzdizanju i humanitarnom radu s pripadnicima "svoje" narodne zajednice. Među bosanskohercegovačkim muslimanima osnovano je najmanje 187 društava različitog karaktera,² a jedna od najznačajnijih humanitarnih organizacija, u prvoj polovini 20. stoljeća, bio je "Merhamet" koji je osnovan 1913. godine.³ Osnovan u sutonu austrougarske vladavine nad Bosnom i Hercegovinom, u periodu balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata "Merhamet" nije uspio razviti svoju organizacionu strukturu, a zatim i ozbiljniju humanitarnu djelatnost. Do razvijanja ovog društva u tim aspektima dolazi tek u međuratnom periodu kada su mirnodopski uslovi omogućili širenje organizacione mreže i postepeno ekonomsko jačanje društva koje je bilo uslov za pružanje humanitarne pomoći siromašnom muslimanskom stanovništvu. U ovom radu je cilj na osnovu, prije svega, izvorne građe Fonda Merhamet koji se čuva u Historijskom arhivu Sarajevo, rekonstruirati i predstaviti djelatnost Muslimanskog dobrotvornog društva "Merhamet" u periodu Drugog svjetskog rata.

* * *

Drugi svjetski rat na prostoru Bosne i Hercegovine započeo je napadom na Kraljevinu Jugoslaviju 6. aprila 1941. godine, njenom okupacijom, teritorijalnom dezintegracijom i stvaranjem niza kvislinških, fašističkih i satelitskih političkih entiteta, od kojih je jedna bila Nezavisna Država Hrvatska (NDH).⁴ U sastav NDH ušao je cijeli prostor Bosne i Hercegovine koji je zatim u administrativnom i

¹ Omerović 2019, 191; Pejanović 1930, 5–6.

² Pejanović 1930, 5–6.

³ Bavčić 2003, 28.

⁴ Hurem 2016, 36; Redžić 1998, 22–23.

upravnom smislu podijeljen na Velike župe.⁵ Vrlo je brzo društvena stvarnost postala ekstremno nasilje potaknuto ustaškim genocidom i progonom Srba, Roma, Jevreja i svih onih koji nisu bili prihvatljivi za ustaški režim. Takav razvoj događaja, u konačnici, doveo je muslimane na ovim prostorima u izuzetno nepovoljnu poziciju. Pristajanje uz NDH od strane dijela muslimanske političke elite i inteligencije izuzetno je kompleksno pitanje u čije se detaljnije elaboriranje ovdje ne ulazi, ali koje je u historiografiji probudilo interesovanje niza autora.⁶ Kada se posmatraju uzroci takvog odnosa, može se zaključiti da određene grupe muslimanskog građanstva iz nacionalnih i političkih uvjerenja prihvataju NDH i ustaški režim čiji su sastavni dio ili s njim sarađuju. Ipak, u daleko većem dijelu radi se o političkim grupacijama koje su nakon sporazuma Cvetković – Maček razvile određenu vrstu animoziteta prema državnom okviru Kraljevine Jugoslavije. Propast Kraljevine Jugoslavije s jedne strane, te uspostava novog državnopravnog okvira s druge strane, pružala je određenu priliku muslimanskoj politici da pronađe novu potencijalno povoljniju poziciju. Obećanja davana muslimanima i njihova pozicija u ustaškoj ideologiji neposredno nakon osnivanja NDH bila su primamljiva i pružala su nadu da u novoproklamovanom državnom okviru ima prostora za ostvarenje političkih ciljeva bosanskohercegovačkih muslimana.⁷ Ipak, brzo se ispostavilo da okolnosti nastanka NDH, kao i ustaška politika prema muslimanima, nemaju ništa zajedničko s ranijim državnom okvirima i režimima u kojima su muslimanski politički predstavnici morali pronalaziti svoju političku poziciju. NDH je bila totalitarna i krajnje nacionalistička tvorevina u kojoj se s ekstremnim nasiljem nastojala ostvariti "ustaška utopija".⁸ Ekstremno-nacionalistička politika ustaša prema srpskom stanovništvu imala je za posljedicu četničku osvetu nad muslimanima, naročito u istočnoj Bosni i Hercegovini i Krajini, a NDH se pokazala potpuno nesposobnom ne samo da održi vlast u svim segmentima, nego i da zaštiti civilno stanovništvo. Takav razvoj događaja vrlo brzo je kod muslimana stvorio osjećaj opće nesigurnosti i potpuno ugrožene egzistencije, a početna nadanja koja su kod jednog dijela muslimanskog stanovništva postojala prema NDH vrlo brzo su nestala.⁹

⁵ Simon 2019, 34.

⁶ Pogledati: Hurem 2016; Redžić 1998; Jahić 2014; Kisić-Kolanović 2009; Bougarel 2020; Bandžović 2010; Hoare 2019.

⁷ Više o ustaškom viđenju muslimana u: Jelić-Butić 1977, 196–201; Kisić-Kolanović 2009, 19–58. O utjecaju Sporazuma Cvetković – Maček na muslimansku politiku vidjeti: Begić 1966, 177–191; Jahić 2014, 326–329.

⁸ Bougarel 2020, 109.

⁹ Simon 2019, 150; Jahić 2013, 101–132.

U periodu Drugog svjetskog rata ustaški režim u NDH imao je različitu percepciju kulturnih, sportskih i humanitarnih društava koja su djelovala prije uspostavljanja ustaške vlasti. Zbog pozicije muslimana u NDH, koja im je nametnuta, muslimanska društva, osim onih koja su bila prosrpski orijentirana poput "Gajreta",¹⁰ mogla su nastaviti postojati.¹¹ Njihovo djelovanje bilo je uslovljeno bar nominalnom lojalnošću režimu, a ono što je bila prednost dobrotvornih društava poput "Merhameta" jeste to da su svojim radom s jedne strane djelomično popunjavali praznine koje je ustaški režim pravila u socijalnom aspektu, dok su s druge strane zbog karaktera svoga društva mogli djelovati, a da ne dolaze u izravan konflikt s režimom. Bitno je istaći i to da je "Merhamet", ali i neka druga muslimanska društva u ovom periodu, obuhvatao dosta šaroliko članstvo i bio mjesto okupljanja različitih idejno-političkih frakcija muslimana.¹² Kada je u pitanju karakter organizacije, u historiografiji su se do sada pojavili različiti stavovi. Miloš Hamović ističe da "u odnosu na izbjeglice 'Merhamet' je djelovao, kao dobrotvorna društvena organizacija, na prikupljanju priloga, novčanih i drugih, a istovremeno i kao organ s prerogativima državne vlasti u čijoj su nadležnosti bili smještaj i ishrana izbjeglica i njihova zdravstvena zaštita."¹³ Ovakva Hamovićeva teza, u kojoj se "Merhametu" pripisuje neka vrsta srastanja sa ustaškim režimom poprilično je kontraverzna. Naravno da "Merhamet" nikako ne bi mogao djelovati bez dozvole i saglasnosti ustaškog režima. Međutim, ustaški režim u NDH imao je sve organe vlasti koji su se trebali brinuti o ishrani, smještaju, zdravlju i svim drugim segmentima vezanima za izbjeglički problem. To što je s jedne strane ustaški režim sve više atrofirao kako se rat bližio kraju i postepeno gubio moć djelovanja u svim aspektima, a s druge strane prazninu u zbrinjavanju muslimanskih izbjeglica sve više preuzimao "Merhamet", ne čini ovo društvo organom vlasti NDH. S tim u vezi, može se uporediti interpretacija karaktera djelovanja "Merhameta" koju je ponudila Emily Greble koja se u svojoj studiji o Sarajevu u Drugom svjetskom ratu morala intenzivnije baviti izbjegličkom krizom koja je opterećavala ovaj urbani centar NDH. Greble ističe da "kao organizacija, 'Merhamet' je imao misiju zaštite i pomaganja muslimanskoj sirotinji i

¹⁰ Pogledati: Kemura 1986.

¹¹ Dobar primjer predstavlja Narodna uzdanica koja je do uspostave NDH izrasla u jednu od najznačajnijih organizacija bosanskohercegovačkih muslimana. Kemura 2002, 15–171; Maslo, Muhedinović 2021, 103–129.

¹² Greble 2020, 185.

¹³ Hamović 1994, 244. Pogledati i: Pelesić 1997, 167–177.

žrtvama rata, što su njegovi čelnici i obavljali naizgled bez mnogo razmišljanja o društvenim i političkim implikacijama svojih odluka."¹⁴ Nadalje, Greble ukazuje na Phillipea Burrina i njegovu tezu o "strukturiranom prilagođavanju" pri čemu je prilagođavanje ove organizacije ustaškom režimu, njemačkom okupatoru i drugim strukturama usmjereno ka očuvanju instrumenata humanitarnog rada.¹⁵

Važno je istaći i to da su osobe koje su rukovodile društvom "Merhamet", naročito u fazi rata kada je budućnost NDH bila upitna, a muslimani već sigurni u to da ih ustaški režim ne može štititi od četničkih pokolja i progona, pokazale određeno političko djelovanje. Taj aspekt "Merhametovog" rada zahtijeva posebnu i dublju analizu. Ipak, može se navesti nekoliko primjera takvog djelovanja predstavnika društva "Merhamet". Jedan od značajnijih je svakako istup predstavnika svih muslimanskih grupacija prilikom posjete predsjednika Vlade NDH Nikole Mandića u aprilu 1944. godine. Tada se predsjednik "Merhameta" Mehaga Čomora našao na spisku potpisnika tzv. "Promemorije" kao jednog od najsnažnijih istupa i protesta muslimanske elite protiv sistema vlasti u NDH.¹⁶ Ipak, sudeći po izvještajima Ustaške nadzorne službe sam Čomora je bio za režim prihvatljiva opcija i neko ko nije bio poznat po djelovanju protiv NDH za razliku od ljudi koji su se "krili" iza njega i "Merhameta", a koji su u izvještajima Ustaške nadzorne službe bili okarakterizirani kao oni "koji se osobito ističu u ovoj (protudržavnoj) promidžbenoj djelatnosti".¹⁷ "Merhamet" je bio potpisnik mnogih rezolucija muslimanskih društava koje su izražavale svojevrsnu kritiku prema režimu NDH,¹⁸ a u jednom izvještaju koji se tiče rada muslimanskih organizacija na području Mostara navodi se da "Merhametovo" članstvo dolazi iz različitih "staleža", a "političkom pogledu dosta veliki broj odbornika sklon je suradnji s neprijateljima današnjeg poredka u NDH".¹⁹ Ovakvi primjeri svakako pokazuju da "Merhamet" i njegovi vodeći članovi nisu bili sastavni dio režima NDH, nego su se u skladu sa različitim situacijama postavljali tako da taj odnos sa "državom" maksimalno iskoriste za svoj rad. Prema tome, ostajem pri stanovištu da je "Merhamet" dobrotvorno društvo koje koristi svoj karakter i poziciju kako bi pomagalo muslimanskom stanovništvu u svim sferama života,

¹⁴ Greble 2020, 186.

¹⁵ Greble 2020, 186; i: Burrin 1993, 461-462.

¹⁶ HMBiH, UNS, Kut. 15, Šif. 3631; HR-HDA-1549-I-, Kut. 10, Šif. 320; HR-HDA-1549-I, Kut. 12, Šif. 223.

¹⁷ HMBiH, UNS, Kut. 14, Šif. 3327.

¹⁸ HMBiH, UNS, Kut. 16, Šif. 3779.

¹⁹ HMBiH, UNS, Kut. 15, Šif. 3502a.

a u tom smislu saraduje s bilo kojom političkom opcijom, kako sa ustašama, tako i sa komunistima nakon rata. U prilog navedenoj tezi ide i činjenica da se "Merhamet" redovno u svojim dokumentima naziva "muslimansko dobrotvorno društvo", a pored toga predstavljali su se kao i "privatno društvo".²⁰

"Merhamet" jeste saradivao sa organima vlasti i institucijama NDH i od njih dobijao pomoć i resurse, ali su isto tako njihovi zahtjevi i molbe često bili odbijani. Ponekad zbog obrazloženja da potrebnih sredstava nema na raspolaganju, ali postoje i slučajevi u kojima su ustaške vlasti optuživale "Merhamet" da se koristi lažnim informacijama o broju stradalnika za koje brine. Ipak, takvi primjeri pokazuju prije svega da "Merhamet" nije bio društvo koje je moglo računati na bezrezervnu pomoć ustaškog režima i da njihova saradnja i "lojalnost" "Merhameta" nisu bili ništa bolji niti se značajno razlikovali od saradnje i "lojalnosti" komunističkom režimu od proljeća 1945. godine kada su komunisti preuzeli vlast u Sarajevu.

U periodu Drugog svjetskog rata na prostoru Bosne i Hercegovine, "Merhamet" je najveći dio svoga humanitarnog rada usmjerio na pružanje pomoći izbjegličkoj populaciji naročito u Sarajevu koje je već od jeseni 1941. postalo izbjeglički centar, a i društvo je bilo najprisutnije i najorganiziranije na ovom prostoru. Upravo Sarajevo i njegova šira okolina mogu poslužiti kao primjer nastajanja humanitarne katastrofe na određenim prostorima NDH. Iz jednog dopisa župana Velike župe Vrhbosne, datiranog 18. novembra 1941. godine, iznesena je informacija da je broj izbjeglica na prostoru cijele župe bio viši od 15.000.²¹ S druge strane, epidemiološki izvještaj Higijenskog zavoda za decembar 1941. godine sadrži informaciju da je u navedenom periodu u Sarajevu boravilo između 13.000 i 14.000 izbjeglica.²² Ovi podaci govore da su izbjeglice već u ovom periodu činile značajan procent ukupne populacije Sarajeva koje je, prema procjenama, 1941. godine imalo oko 80.000 stanovnika.²³ Broj izbjeglica u Sarajevu i užoj okolici varirao je tokom rata s obzirom na to da je period zadržavanja

²⁰ HAS, M, Kut. 5, Šif. 1771-44.

²¹ ABiH, VŽV, 1941, Kut. 18, Šif. 11.288.

²² ABiH, VŽV, 1942, Kut. 1, Šif. 83-42.

²³ Do podatka da Sarajevo ima 87.000 stanovnika došao je Gradski aprovizacioni ured koji je izdavao potrošačke iskaznice stanovnicima Sarajeva kako bi bolje regulirali raspodjelu prehrambenih proizvoda. Kako se navodi "prema ispunjenim potrošačkim iskaznicama na osnovu podnešenih prijava ustanovljeno je da Sarajevo ima 87 tisuća potrošača." "Sarajevo ima 87.000 potrošača", *Sarajevski novi list*, 28. 6. 1941, 4. Pogledati i: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine knjiga II*, Beograd: Opšta državna statistika, 1938; a o općim demografskim kretanjima više u: Brkljača 2012, 14-16; pogledati i: Hoare 2019, 368.

bio različit. U historiografiji se operira podatkom da je u maju 1943. godine, u NDH, bilo oko 320.000 izbjeglica među kojima su muslimani činili ubjedljivo najveći procenat.²⁴ Takve okolnosti su u svakom slučaju morale imati jak efekt na lokalnu vlast koja je u određenim dijelovima NDH konstantno bila u procesu uspostavljanja. Kao jedna od bitnijih posljedica ovakvog razvoja događaja jeste povećanje značaja i važnosti humanitarnog rada raznih društava već tokom ljeta i jeseni 1941. godine. Od svih muslimanskih društava u ovom periodu, "Merhamet" je važio za jedno od najznačajnijih humanitarnih društava, i u skladu s tim imalo je najveću odgovornost i kapacitet da pomaže siromašno, prvenstveno, muslimansko stanovništvo.

Ipak, u prvoj fazi rješavanja izbjegličkog pitanja "Merhamet" je djelovao dosta ograničeno sa vrlo malo inicijative. Uzrok takvom stavu jeste djelovanje u atmosferi ustaškog režima pri čemu se moralo voditi računa da djelovanje pojedinaca i organizacija bude u skladu sa prihvatljivim normama. Kako je ustaški režim na samom početku pokušavao zadržati privid organiziranog rada i pružanja pomoći izbjeglicama, dobrotvorna su društva imala manje prostora za djelovanje. Ustaški režim u stvarnosti nije imao niti kapacitet niti ozbiljnu volju da pitanje izbjeglica u Sarajevu rješava na način da se pronade što bolje rješenje, kako za izbjeglice, tako i za samo Sarajevo i njegove stanovnike. Stvar je prepuštena stihiji, tretirajući izbjeglice od grupe do grupe uz nadu da će se što prije vratiti u svoj zavičaj i da će se cjelokupna situacija riješiti sama od sebe. Međutim, događaji koji su slijedili, nisu odgovarali željama ustaškog režima. Iako je 5. novembra 1941. godine osnovan Ured za izbjeglice pri Velikoj župi Vrhbosna, koji je trebao nositi najveći teret pri rješavanju ove krize, brzo se ispostavilo da je stvar izmakla kontroli i da ustaški režim ne može trajno i na odgovarajući način riješiti pitanje izbjegličke krize u Sarajevu.²⁵ Kako je vrijeme odmicalo, NDH se sve manje brinula o izbjeglicama, a uloga humanitarnih društava postajala je sve veća. Pored svega navedenog "Merhamet" je, uz nekoliko drugih humanitarnih društava poput "Hrvatskog radiše" i "Crvenog krsta", bio uključen u rad na zbrinjavanju izbjeglica već od pristizanja prvih grupa koje su došle u Sarajevo početkom jula 1941. godine. To saznajemo iz dopisa kojeg je Ulema – medžlis poslao "Merhametu" 2. jula tražeći od njih angažman i pomoć u ovom problemu.²⁶

²⁴ Kisić-Kolanović 2009, 166.

²⁵ ABiH, VŽV, 1941, Kut. 19, Šif. 10069.

²⁶ Hamović 1994, 238.

Najveći problem za lokalne vlasti bila je ishrana i opskrba izbjeglica odjećom i obućom, a taj problem trajao je od samog početka njihovog dolaska u Sarajevo pa do kraja rata. Vlasti su pozivale stanovništvo da dobrovoljno donira odjeću, a kolika je bila potreba za odjevnim predmetima u oktobru 1941. godine, najbolje pokazuje uputa Velike župe Vrhbosna Gradskom poglavarstvu da se u svrhu obezbjeđivanja siromašnog i ugroženog stanovništva ima pravo pristupiti "mjerama (mjere) za prisilno sakupljanje, odnosno otkup".²⁷ Iako je "Merhamet" za zbrinjavanje izbjeglica koristio svoje fondove i resurse, vrlo brzo su se uključili u akcije prikupljanja raznih sredstava za brigu o izbjeglicama. Jedna od najznačajnijih bila je tzv. "Zimska pomoć" koja je organizirana od strane "Hrvatskog crvenog križa" s učešćem gotovo svih drugih kulturnih, prosvjetnih i humanitarnih društava koja su djelovala u NDH.²⁸ "Zimska pomoć" ili kasnije nazivana samo "Pomoć" odvijala se redovno, ali je s većinom prikupljenih sredstava raspolagao ustaški režim koristeći ih u velikoj mjeri kao resurs za vođenje rata.²⁹ Za "Merhamet" i njegovu humanitarnu djelatnost daleko veći značaj imale su akcije prikupljanja pomoći koje je društvo samo organiziralo, a koje su naročito plodne bile u vrijeme bajramskih praznika i drugih muslimanskih svečanosti poput ramazana, mevluda i sl. događaja.³⁰ Jedna od najuspješnijih takvih akcija

²⁷ ABiH, VŽV, 1941, Kut. 18, Šif. 8482. Na ovaj dopis odgovoreno je iz Gradskog poglavarstva dopisom u kojem se ističe da ovakva akcija neće uroditi zamišljenim plodom iz više razloga, a kao ključni navodi se da je sarajevska čaršija siromašna i da je, pored toga, u Sarajevu pokrenut niz akcija za prikupljanje odjevnih predmeta za mnogobrojne izbjeglice, a i oni koji su darovali ranije ono što imaju, koriste do krajnjih mogućnosti. Također, gradsko poglavarstvo se nije slagalo s načinom prisilnog oduzimanja i smatralo je da se to mora prvo zakonski urediti u smislu koliko odjevnih predmeta tačno smije posjedovati pojedinac pa da mu se višak može oduzeti. ABiH, VŽV, 1941, Kut. 18, Šif. 11060.

²⁸ Hamović 1994, 283. Akcija prikupljanja sredstava u NDH bila je organizirana po uzoru na vrlo sličnu akciju u nacističkoj Njemačkoj, a čitava kampanja bila je popraćena širom propagandom u štampi. Pogledati: "Njemački je narod žrtvovao dobrovoljno u osam zimskih pomoći preko 4 milijarde RM"; *Sarajevski novi list*, 12. 12. 1941, 8; "Skrb za nemoćnike u Mostaru", *Osvit*, 4, 15. 3. 1942, 4.

²⁹ Predsjednik Vlade NDH Nikola Mandić je pri organiziranju akcije "Pomoći" za zimu 1943/1944. godine dao jasne upute da se "bez izričitog odobrenja Oblasti 'pomoć' ne troše sabrana sredstva, a osobito da ne smatraju djelatnost 'Pomoći' nekom redovnom društvenom djelatnošću, koja ih rješava dosadašnje zakonske dužnosti pomaganja svojih siromašnih i potrebitih članova. DJELATNOST "POMOĆI" JE POSVE SUPSIDIARNOG ZNAČAJA, TE JE NJENA DUŽNOST POMAGATI TAMO, GDJE DRŽAVNA I JAVNA ODNOSNO SAMOUPRAVNA SREDSTVA NEDOSTAJU ILI NISU UOBLICE PREDVIĐENA!." HR-HDA-221, Kut. 1, Šif. 10189.

³⁰ Članovi i rukovodstvo društva "Merhamet" koristili su različite načine da bi prikupili sredstva za pomoć siromašnima i izbjeglicama. Pored klasičnih oblika rada sa državnim organima i institucijama, za "Merhamet" su vjerovatno najvažniju ulogu imale vjerske manifestacije i praznici. Ono što vrijedi istaknuti da je "Merhamet" u periodu Drugog svjetskog rata organizirao i sportske manifestacije humanitarnog karaktera kako bi se obezbijedila dodatna sredstva za pomoć ugroženima. Jedan od takvih događaja

bila je za Kurban-bajram 1941. godine jer je velikom broju izbjeglica priređena kvalitetnija ishrana nego uobičajeno.³¹ U izvještaju godišnje skupštine "Merhameta" navodi se da je u jeseni 1941. godine prikupljeno materijalnih sredstava, prije svega odjevnih predmeta, u vrijednosti od 250.000 kuna, a ista suma je prikupljena i u novcu.³²

S obzirom na to da je prikupljanje sredstava ovisilo u velikoj mjeri o dobroj volji stanovnika Sarajeva, bitno je ukazati i na to da se stanovništvo moralo nositi s novonastalom situacijom, jer su ulice grada bile preplavljene izbjeglicama. Veliki broj građana pristupio je pružanju pomoći izbjeglicama, a humanitarna društva kao što je bio "Merhamet" među muslimanima davala su određenu dozu povjerenja stanovništvu u sam čin. U dokumentima se bilježe i određene zloupotrebe cjelokupne situacije gdje je lokalno stanovništvo na račun izbjeglica nastojalo priskrbiti sebi određenu korist od gradskih institucija koje su trebale pomagati izbjeglice hranom, odjećom i drugim potrepštinama.³³ Takva dešavanja sasvim su sigurno imala negativan efekat na raspoloženje stanovništva da i dalje pomažu rad humanitarnih društava, ali i izbjeglice u cijelosti. Pored toga i izbjeglice su bile žrtve beskrupuloznih ratnih profitera koji su im nastojali oduzeti i onaj ostatak imovine koji su uspjeli donijeti do Sarajeva. Jednu informaciju donosi Miloš Hamović koji navodi da su izbjeglice iz Rogatice pred

bila je nogometna utakmica između HŠK Đerzeleza i HŠK Omladinca 31. oktobra 1943. godine. HAS, M, Kut. 8, Šif. 12-N-1943.

³¹ Hamović 1994, 287. Bitno je istaći da je Kurban-bajram sam po sebi u prošlosti imao velik značaj kao praznik tokom kojeg su muslimani dužni prinositi žrtvu, a jedan od glavnih ciljeva samog čina je i taj da meso bude podijeljeno siromašnima i ugroženima. Serdarević, Omanić 2009, 302. Također, kako je rat odmicao, a siromaštvo i stradanje bivalo sve veće, akcije za vrijeme Kurban-bajrama bile su sve skromnije. Krajem 1942. godine veliki župan Velike župe Vrhbosna, Ismet Gavrankapetanović, pisao je predsjedniku vlade Džaferu Kulenoviću o situaciji u Sarajevu i zamolio ga za "Vaše energično posredovanje da bi se izbjegla katastrofa". Župan je donio naredbu da se građanstvu podijeli po pola kilograma brašna pred Božić i Kurban-bajram i obavijestio da su s tim gradske rezerve potrošene. HMBiH, NDH, Kut. 22, Šif. 3781.

³² "U godini 1941. ispisao je 'Merhamet' najsvjetliju stranicu u svojoj povijesti", *Sarajevski novi list*, 246, 26. 2. 1942, 5.

³³ U jednom dopisu od 2. septembra 1941. upućenom Gradskom poglavarstvu, župan Velike župe Vrhbosna izričito naglašava kako ima saznanja da pojedinci koriste teški trenutak kako bi sebi pribavili određenu korist i obilaze ustanove, ali i privatne kuće. U tom smislu od Gradskog poglavarstva zatraženo je da se "brine za te izbjeglice, a i da se po mogućnosti što uspješnije stane na put toj nepoštenoj raboti, pa da se i pojedine ustanove upute o radu odbora koji će se brinuti oko obskrbe kao i o potrebama tih izbjeglica". HMBiH, NDH, Kut. 6, Šif. 2063; U *Sarajevskom novom listu* prenosi se obavijest Velike župe Vrhbosna kako je na ulicama Sarajeva primijećen izuzetno veliki broj prosjaka koji nemaju veze sa izbjeglicama, a pretvaraju se da jesu i uzimaju milostinju od građana. "Obavijest Velike župe Vrhbosna Uredu za bjegunce", *Sarajevski novi list*, 27. 11. 1941, 4.

Sarajevo došli sa oko 5.000 grla stoke koja im je od pojedinih švercera otkupljena za bescijenje uz objašnjenja da će im u gradu stoka biti oduzimana svaka-ko.³⁴ Članovi "Merhameta" i "Narodne uzdanice" dočekivali su te izbjeglice i pokušavali ih štititi te su se zauzimali za pogođene u ovom i sličnim slučajevima.

U svom je radu "Merhamet" imao izvjesnu pomoć od strane organa vlasti NDH. Pored ustaljenih donacija u novcu i hrani koje su dobijala i ostala humanitarna društva u NDH, jedna od najvećih donacija koju je ustaški režim, odredbom poglavnika,³⁵ "dodijelio" "Merhametu" kao humanitarnoj organizaciji jeste ustupanje fabrike tekstila "Šik" koja je ranije bila u vlasništvu Avrama Levija Sadića.³⁶ Vijest o dodjeljivanju ove fabrike društvu "Merhamet" u medijima je predstavljana kao "veliki poklon, najveće (je) priznanje radu koji je otrao i koji će otrati mnogu suzu najbjednijih ovog našeg lijepog Šehera".³⁷ Ipak, u praksi je to izgledalo malo drugačije. Najprije su njemačke vojne vlasti u Sarajevu izrazile protivljenje akciji primopredaje između privremene uprave tvornice i "Merhameta" jer su tvornicu tekstila "Šik" smatrali svojim ratnim plijenom.³⁸ Iz izvještaja o primopredaji kojeg je 9. jula 1941. ispred Redarstvenog ravnateljstva poslao "šef prezidialnog ostsjeka" Franjo Mayerberger, vidljivo je da su predstavnici vlasti NDH uprkos ovom upozorenju odlučili nastaviti dalje sa procesom primopredaje fabrike "Merhametu", a to su opravdali time da se u suštini ništa ne mijenja jer je "preduzeće sa tim aktom samo mijenjalo vlasnika i ne tangira pravo Njemačke vojske".³⁹ Dakle, fabrika tekstila je i nakon dodjele "Merhametu" ostala u nekoj vrsti odnosa u kojem je njen rad ovisio o volji, potrebi i dozvoli njemačke vojske, a ostaje otvoreno pitanje u kojoj je mjeri stvarno služila "Merhametu" u svrhe humanitarnog rada. Ono što se može sa sigurnošću reći jeste da fabrika jeste radila na opskrbljivanju izbjeglica odjećom i drugim tekstilnim proizvodima, ali rijetko u punom kapacitetu jer su za to često nedostajale si-

³⁴ Hamović 1994, 263.

³⁵ HR-HDA-223, Kut. 102, Šif. II A, 23327.

³⁶ "Sarajevska tvornica tekstila 'Šik' dodijeljena dobrotvornom društvu 'Merhamet'", *Sarajevski novi list*, 23. 12. 1941, 4; "'Merhamet' – Izrabljivanje naše radnice u prošlosti – 'Merhamet' za našu gradsku sirotinju i za muhadžire – Dar poglavnika i nova uprava", *Osvit*, 8. mart 1942, 6.

³⁷ "Sarajevska tvornica tekstila 'Šik' dodijeljena dobrotvornom društvu 'Merhamet'", *Sarajevski novi list*, 23. 12. 1941, 4; "'Merhamet' – Izrabljivanje naše radnice u prošlosti – 'Merhamet' za našu gradsku sirotinju i za muhadžire – Dar poglavnika i nova uprava", *Osvit*, 8. mart 1942, 6.

³⁸ HR-HDA-223, Kut. 102, Šif. II A, 23327.

³⁹ Na ovakav razvoj situacije predstavnici "Merhameta" obavezali su se da će sami stupiti u kontakt sa Wirtschaftsamtom i da će pokušati srediti međusobni odnos. HR-HDA-223, Kut. 102, Šif. II A, 23327.

rovine.⁴⁰ U tom kontekstu se ovakav potez vlasti NDH, koji je predstavljan kao "rijedak i bogat poklon"⁴¹, te kao velika pomoć društvu, ne može smatrati kao izuzetna pomoć "Merhametu" u njegovom radu. Uostalom predstavnici "Merhameta" bili su svjesni da imovina koja im se dodjeljuje i kojom će se koristiti jeste opljačkana jevrejska imovina, da kao takva u određenom smislu kompromitira rad ovog društva. U nekim konkretnim segmentima proizvodnja tekstila i odjevnih predmeta od strane "Merhametovih" proizvodnih kapaciteta značajno je olakšavala rad društvu. To je najbolje vidljivo kod usvajanja / udomljavanja ratne siročadi jer je čitav proces mogao biti onemogućen samom činjenicom da djeca nemaju odjeću.⁴² U kasnijoj fazi rata nabavka bilo kakve odjeće postajala je sve teža, a aktivnosti "Merhameta" na udomljavanju siročadi sve veća tako da je pitanje opskrbe siročadi s odjevnim predmetima bilo vrlo bitno, a uz posjedovanje jedne ovakve fabrike, ipak lakše rješivo.

Tokom ovog perioda "Merhamet" je imao pomoć i od drugih muslimanskih kulturno-prosvjetnih društava koja su djelovala u NDH. Prije svega, vrijedi istaći društvo "El-Hidaje" i Mehmeda Handžića. U periodu rata, "El-Hidaje" je svoju omladinsku sekciju "Mlade muslimane" stavila na raspolaganje, odnosno upućivala na rad i djelovanje u okviru humanitarnih misija "Merhameta".⁴³ Oni su osnovali zajedničke mješovite sekcije koje su prikupljale novac i druga materijalna sredstva, brinuli se o pristiglim izbjeglicama i odlazili u ugrožena područja pružajući pomoć stradalom muslimanskom stanovništvu, naročito na prostoru istočne Bosne.⁴⁴ Mehmed Handžić je dio prihoda organizacije "El-Hidaje" za godinu 1942/1943. u iznosu od 300.000 kuna poklonio "Merhametu" "da ih ovo

⁴⁰ Nedostatak sirovina bio je izraženiji kako je rat odmicao. Materijali su bili sve teže dostupni, a nezbrinutih izbjeglica bilo je sve više. Zbog toga je, primjera radi, sredinom 1944. godine ova tvornica radila sa "jedva 10% svoga normalnog rada, kapaciteta, iako bi ista trebala da radi još više". HAS, M, Kut. 3, Šif. 1201.

⁴¹ "Sarajevska tvornica tekstila 'Šik' dodijeljena dobrotvornom društvu 'Merhamet'", *Sarajevski novi list*, 23. 12. 1941, 4. Dodjeljivanje ove fabrike "Merhametu" nije kod svih aktera prihvaćeno sa odobravanjem. Katolički svećenik i poglavnikov povjerenik za Bosnu i Hercegovinu Božidar Bralo negodovao je na tu odluku i navodno izjavio da se fabrika Šik "turcima ne smije dati, jer turci time ne umiju upravljati". Pogledati više u: Jahić 2023, 316.

⁴² HAS, M, Kut. 6, Šif. 408-45.

⁴³ Ivan Ejub Kostić donosi informaciju da je jedan dio pripadnika organizacije "Mladi muslimani" napustio El-Hidaju i dobrovoljno se angažirao u "Merhametu". Kostić 2023, 157.

⁴⁴ Omerika 2014, 94. Iz glavnog odbora "Mladih muslimana" obavijestili su "Merhamet" da se rado odazivaju svim njihovim pozivima za saradnju te da će i u budućnosti staviti što više omladinaca na raspolaganje za "Merhametove" radne akcije. Za vezu između ova dva društva bio je krajem 1944. godine određen Asim Čamdžić. HAS, M, Kut. 5, Šif. 2543-44.

društvo utroši u izravne potrebe muhadžira.⁴⁵ Uz "El-Hidaje" veliki značaj imala je "Narodna uzdanica" s kojom je "Merhamet" imao potpisan sporazum o saradnji i generalno dobar odnos.⁴⁶ Bitno je istaknuti i "Hrvatsko muslimansko društvo" koje je u više navrata osiguravalo financijsku pomoć "Merhametu" za brigu oko izbjeglica.⁴⁷

Do "Merhameta" su u ovom periodu dospijevale donacije i različite vrste pomoći od stranaca i bosanskohercegovačkih muslimana koji su živjeli u inostranstvu. Kada su stranci u pitanju, u prvom redu može se istaknuti jerusalem-ski muftija Muhamed Emin el Huseini. On je u više navrata tokom rata "Merhametu", ali i drugim muslimanskim humanitarnim društvima koja su djelovala na prostoru Bosne i Hercegovine, darivao značajne sume novca.⁴⁸ Ipak, njegove donacije nisu kod svih imale pozitivan eho s obzirom na to da su se, naročito u kasnijem periodu, u njegovom djelovanju sve više podcrtavali politički ciljevi i propagandni motivi.⁴⁹ Recentna historiografija pokazuje da je jerusalem-ski muftija Muhamed Emin el Huseini, kao ugledna osoba sa autoritetom u muslimanskim zajednicama, koristio svoju poziciju i stavio se u službu nacističke Njemačke tako što je propagandnim djelovanjem podsticao muslimanske zajednice da se regrutiraju u jedinice *Wehrmachta* i SS-a.⁵⁰ Među bosanskohercegovačkom ulemom Muhamed Emin el Huseini imao je poznanike i sagovornike prije svega u ličnostima Mehmeda Handžića, Alija Aganovića i Muhameda Pandže.⁵¹ Historičar David Motadel, navedene muslimanske vjerske uglednike, a među njima naročito Muhameda Pandžu, dovodi u direktnu vezu i saradnju sa njemačkim *Wehrmachtom* i SS-om.⁵² Na taj način se i "Merhamet" kao organizaciju u kojoj je Pandža dugo vremena bio jedan od ključnih aktera povezuje sa Nijemcima koji su ovo društvo na terenu smatrali "najvažnijim predstavničkim tijelom

⁴⁵ "Mi i naša svagdašnjica", *Osvit*, 77, 22. avgust, 1943, 5; Traljić 1996, 45.

⁴⁶ Bavčić 2003, 120; Kemura 2002, 221-223.

⁴⁷ Hamović 1994, 292. Hrvatsko muslimansko društvo iz Zagreba obezbijedilo je "Merhametu" i izbjeglicama više značajnih donacija, naročito vrijedi istaknuti donaciju od 500.000 kn koju su dostavili za pomoć izbjeglicama stradali u bombardiranju logora Alipašin Most krajem 1944. godine. HAS, M, Kut. 11, Šif. 2791-44; Kut. 6, Šif. 559-45.

⁴⁸ Hamović 1994, 293-294.

⁴⁹ Sušić 1980, 124-149. Za recentniji pogled na djelovanje i ličnost Muhameda Emina el Huseinija pogledati: Gensicke 2007. Uporediti sa: Kostić 2021, 78; Kisić Kolanović 2009, 370-371.

⁵⁰ Motadel 2014, 188-207. Uporediti sa: Motadel 2023, 242-266.

⁵¹ Motadel 2023, 242-266.

⁵² Motadel, 264.

muslimana u Bosni i Hercegovini" i važnim partnerom SS-a.⁵³ Pri tome se poziva na dokument koji govori o sastanku njemačkih predstavnika i Muhameda Tokića, predstavljenog kao "drugi sekretar organizacije".⁵⁴ Njegovu tezu djelimično je prihvatila i dalje razvila Franziska Anna Zaugg koja je detaljnije istraživala proces regrutacije za *Waffen-SS* na Balkanu. Na osnovu gotovo iste argumentacijske podloge ona zaključuje da je "Merhamet" bio najznačajnija institucija u procesu regrutacije muslimana za SS diviziju.⁵⁵ Moja dosadašnja istraživanja ne korespondiraju sa ovakvim stavovima.⁵⁶ Smatram da je iznimno važno pažljivo

⁵³ Motadel, 264-265.

⁵⁴ Motadel, 264-265.

⁵⁵ Zaugg 2021, pogledati stranice: 198, 199, 202, 211, 213, 482, 483, 488.

⁵⁶ S obzirom na to da nisam uspio ostvariti uvid u navedeni dokument na čijem osnovu svoju argumentaciju baziraju David Motadel i Franziska Anna Zaugg, ne mogu o istom više govoriti. Ono što mi je poznato jeste da se Muhamed Tokić ne navodi i ne prepoznaje kao ličnost iz uprave "Merhameta". U jednom od dokumenata Ustaške nadzorne službe datiranom 3. marta 1944. godine ističe se da "gotovo sve osobe, koje su društvo 'Merhamet' osnivale, iste su osobe koje ga danas vode. Društvo 'Merhamet' danas vode sljedeće osobe:

1. Čomara Mehaga, predsjednik, osjećao se nacionalno srbski, inače pošten.
2. Hafiz Muhamed Pandža, član Ulema medžlisa, podpredsjednik prije jugoslaven, kasnije pristaša Hrvata ali nestalan.
3. Djino Salihaga, u politici neistaknut, inače pošten.
4. Vranić Šerif, trgovac, neistaknut, pošten.
5. Rašidagić Hamid,
6. Dubravić ing. Hilmija, neistaknut.
7. Hadžibegić Asim, neistaknut.
8. Dervišević Abdulah, neistaknut.
9. Čurčić Muhamed-Hamid f. Hrvat vrlo čestit.
10. Filipović Mahmut, sudac, Hrvat, pošten.
11. Nanić Asim, činovnik gradskog poglavarstva, neistaknut.
12. Djumišić Ing. Islam, neistaknut.
13. Fočo Džemal, trgovac, neistaknut.
14. Djebo Sejfudin, baščauš, neistaknut.
15. Kundurović dr. Mehmed, liječnik, neistaknut.
16. Kuradžić Mehaga,
17. Imamović Halid, profesor, neistaknut.
18. Muhasilović Džemal, trgovac, neistaknut.
19. Muzurović Hajrudin, trgovac, neistaknut.
20. Kreso Ahmed, f. Pristaša Srbijanaca.
21. Delić Ahmed, trgovac, pristaša Hrvata, neistaknut.
22. Bajraktarević Muhamed, trgovac, neistaknut.
23. Čerimagić ing. Rasim, ravnatelj gradske štedionice, istaknut Hrvat.
24. Zečević dr. Safet, odvjetnik, neistaknut.
25. Mešinović Ahmed, trgovac, neistaknut.
26. Čizmić Ibrahim, trgovac, neistaknut.
27. Fočo Edhem, trgovac, neistaknut".

posmatrati uloge pojedinih ličnosti koje su obnašale važne funkcije u “Merhametu”, ali i u drugim društvima i organizacijama. Prije svega, to se odnosi na Muhameda Pandžu koji predstavlja jednu od najagilnijih ličnosti muslimanske politike u ovom periodu, a koji je djelovao u više različitih pravaca i pri tome je bio član nekoliko muslimanskih organizacija.⁵⁷

Sredstva za stradale muslimane u Bosni i Hercegovini dostavljana su “Merhametu” i iz Republike Turske, od strane muslimanskih iseljenika sa južnoslavenskog područja koji su u ranijim ratovima i pogromima muslimana ovih prostora proživjeli sličnu sudbinu kao i muslimani u toku Drugog svjetskog rata.⁵⁸ Ipak, ostaje upitno u kojoj su mjeri i na koji način sredstva iz Republike Turske bila dostavljana “Merhametu”, odnosno bosanskohercegovačkim muslimanima uopće. Milan Ristović je ukazao na to da je Turska iskazivala ozbiljan interes za pitanje muslimana u NDH.⁵⁹ To ipak nije značilo da je Turska bila raspoložena da prihvati vjersku solidarnost kao argument koji je dolazio iz NDH i bio jedan od glavnih razloga za traženje pomoći za muslimansko stanovništvo. Takvi principi bili su u suprotnosti sa proklamovanom politikom laicizma i sekularizma koja je bila na snazi u Turskoj, pa su spomenute pomoći bile uglavnom dio “privatne inicijative”.⁶⁰

Tokom 1943. godine, uslijed dužeg perioda ratnih zbivanja i iscrpljivanja zaliha hrane i drugih potrepština, zbrinjavanje izbjeglica postajalo je sve teže za “Merhamet”. U “Merhametu” se sve više pažnje počelo obraćati i na druge segmente života muslimanskih izbjeglica, a ne samo pitanje prehrane, smještaja i odijevanja. Iz svih tih razloga održana je u Sarajevu 26. i 27. juna 1943. godine konferencija u organizaciji “Merhameta” na kojoj je najmanje 19 delegata uz tadašnjeg predsjednika Muhameda Pandžu učestvovalo u podnošenju izvještaja

Dakle, s obzirom na to da se na ovom spisku ne nalazi, ali i na to da se ni u drugim dokumentima “Merhameta” nisam susreo sa Muhamedom Tokićem, kao drugim sekretarom “Merhameta”, smatram neophodnim ukazati na to da se navodi o “Merhametu” koji ovi autori ističu a ne mogu prihvatiti bez detaljnije analize i, prije svega, uvida u izvornu građu njemačkih vojnih postrojbi koja bi pokazala na dublji i značajniji odnos sa “Merhametom” kao organizacijom, nego što je jedan sastanak sa osobom čija povezanost sa samom organizacijom je još uvijek upitna. Pogledati i: Jahić 2023, 385–457; Jahić 2015, 181–206.

⁵⁷ O Muhamedu Pandži pogledati: Jahić 2023, 423–457.

⁵⁸ HMBiH, UNS, Kut. 14, Šif. 3376.

⁵⁹ Ristović 2013, 113.

⁶⁰ Više o misijama bosanskohercegovačkih muslimana i diplomata NDH u Republici Turskoj u: Ristović 2013, 128–131. Uporediti sa: Kisić-Kolanović 2009, 390–402.

i diskusiji o raznim problemima vezanim za izbjeglice.⁶¹ Pandža je u uvodnom obraćanju naglasio da se "Merhamet" odlučio da iako je jedno lokalno društvo "preuzme na svoja leđa jedan od najtežih zadataka, kojih se je ikada primalo i jedno društvo – zbrinuti stotinama tisuća izbjeglica – muslimana, te prehraniti i odgojiti desetinama tisuća siročadi".⁶² Na konferenciji se vodila rasprava o nizu pitanja, a među najvažnijim su bila pitanja smještaja izbjeglica, opskrbe hranom, prikupljanjem pomoći u novcu i udomljavanje siročadi.⁶³ Ono što se pokazalo kao novost jeste da su pojedinci na konferenciji poput Bekira Omersoftića i Zaima Šarca otvoreno kritizirali vlast za "neljudsko zapostavljanje i postupak sa stradalim izbjeglicama", kao i to da su liječnici dali stručno mišljenje po kojem obezbjeđene količine hrane nisu bile dovoljne, a ta je optužba važila naročito za one izbjeglice "smještene u zajedničkim nastambama".⁶⁴ Zbog navedenih i drugih razloga na konferenciji je donesena odluka, koja je kao pismo upućena Mehmedu Alajbegoviću, tadašnjem ministru Ministarstva skrbi za postradale krajeve NDH. U pismu se tražila smjena svih državnih činovnika koji se nalaze u uredima zaduženim za brigu o izbjeglicama, a koji nisu muslimani, jer muslimani "ovaj problem najbolje poznaju i za njih imaju najviše osjećaje".⁶⁵

Posebnu važnost imaju izvještaji koje su konferenciji podnijeli pripadnici "Merhametove" radne službe i organizacije "Mladi muslimani": Alija Izetbegović, Edhem Šahović i Asim Čamdžić. Među navedenim, ističe se referat Asima Čamdžića koji je opširno opisao stanje izbjeglica u Foči i svoje zaprepaštenje zatečenim nehajem i "veoma niskom stupnju" po pitanju vjere. Po njemu, samo poneki starac i starica obavljali su molitvu, "dok mlađi uobće na to ni ne pomišljaju", "pokriavanje ženskinja ni ne postoji", a ako bi koja od žena i bila pokrivena onda ne po pravilima. Pored toga, zasmetao mu je odnos muslimanki prema muškarcima s kojima se normalno druže i razgovaraju, a prema vojsci "ne prave razliku, jednak je musliman i katolik".⁶⁶ Jahić je ispravno primijetio da su ovi Čamdžićevi navodi odličan primjer koliko je muslimanska zajednica bila religiozno osjetljiva, ali isto tako i da je muslimansko društvo već tokom rata

⁶¹ GHB, AIZ, UM, 1943, Kut. 1, Šif. 2365. Vidjeti i: Jahić 2023, 373-374.

⁶² GHB, AIZ, UM, 1943, Kut. 1, Šif. 2365.

⁶³ GHB, AIZ, UM, 1943, Kut. 1, Šif. 2365. Zanimljivo je da su se tokom ove "Merhametove" konferencije vodile rasprave i ponudili prvi planovi za obnovu postradalih krajeva. U tom smislu pogledati i: GHB, SMT-3-97/NG.

⁶⁴ GHB, AIZ, UM, 1943, Kut. 1, Šif. 2365.

⁶⁵ GHB, AIZ, UM, 1943, Kut. 1, Šif. 2365.

⁶⁶ GHB, AIZ, UM, 1943, Kut. 1, Šif. 2365.

ozbiljno manifestiralo da je oblik tradicionalnog života obilježenog vjerom i vjerskim moralom u krizi.⁶⁷

Nedugo nakon održavanja ove konferencije, društvo "Merhamet" zapalo je u jednu od najvećih kriza u toku svoga rada. Iz jednog pisma, od 13. jula 1943, koje je predsjednik Muhamed Pandža poslao ministru skrbi za postradale krajeve, Alajbegoviću, saznajem da je, uslijed novog vala izbjeglica, društvo bilo na izmaku snaga i mogućnosti da pruža bilo kakvu pomoć.⁶⁸ Pandža je upozorio ministra Alajbegovića da je već iscrpno upoznat sa stanjem i radom "Merhameta", ali da je zbog situacije primoran ponovno mu se obratiti. Radi iznimno jake oskudice "povećao se broj smrtnih slučajeva od gladi, naročito u iztočnoj Bosni", a "Merhamet" je izbjeglicama bio podjelio i posljednju zalihu svoje hrane tako da je došlo "u pitanje održavanje i njegove gradske kuhinje, koju će ovih dana zatvoriti".⁶⁹ Izbjegličko pitanje kao i stanje "Merhameta" se ni do kraja 1943. godine nisu značajnije popravili prvenstveno zbog pristizanja velikog broja izbjeglica u Sarajevo. Seid Mustafa Traljić,⁷⁰ u jednom privatnom pismu, datiranom 26. oktobra 1943. godine, navodi da je preko 30.000 izbjeglica "za ovih prošlih 10-15 dana" došlo i prošlo kroz Sarajevo, ali "zahvaljujući Merhametu i ljudima oko njega / državnim vlastima skoro nikako / i muhadžiri su poprilično do sada smješteni".⁷¹

Kada govorimo o metodi rada "Merhameta" sa izbjeglicama koje su ostajale ili se vraćale u stradali zavičaj, bitno je istaći da taj segment rada nije bio nikako beznačajan ili manji od humanitarnog rada sa izbjeglicama ili siromašnima u mjestima gdje je "Merhamet" imao stalne organizacije. Pored omladinskih radnih sekcija koje su posjećivale stradale, bilježile podatke o stradanju stanovništva i vršile druge aktivnosti bitno je istaći da su u "Merhametu" smatrali da ove izbjeglice u nekim segmentima moraju imati prioritet u zbrinjavanju. Tako se u jednom dokumentu navodi kako se trebaju voditi načelom da u prvom redu

⁶⁷ Jahić 2023, 375.

⁶⁸ HR-HDA-221, Kut. 1, Šif. 3090.

⁶⁹ HR-HDA-221, Kut. 1, Šif. 3090.

⁷⁰ Seid Mustafa Traljić (1915–1983), bio je bosanskohercegovački historičar. U periodu Drugog svjetskog rata živio je i radio u Sarajevu i Zagrebu. U Gazi Husrev-begovoj biblioteci čuva se njegova zaostavština, koja zbog brojnih njegovih bilješki, privatnih i prikupljenih pisama i spisa predstavlja odličnu zbirku gradiva za proučavanje, između ostalog, događaja iz Drugog svjetskog rata. Više u: Behramović 2021, 235–245.

⁷¹ U ovom slučaju radilo se izbjeglicama koje su izbjegle u Sarajevo uslijed četničkog napada na Višegrad i masovnog pokolja muslimanskog stanovništva koji je uslijedio. GHB, SMT, 3-60-1943.

treba pomagati one stradalnike koji su ostali u svojim mjestima i u svojim domovima te je "ovo društvo (je) odlučilo poslati u Ustikolinu 1000 komada raznog rublja, a u Goraždu 400 komada za potrebe tamošnjih izbjeglica i stradalnika".⁷²

Povodom mjeseca ramazana 1944. godine "Merhamet" je organizirao dodatnu akciju s ciljem da se pojača rad društva za dobrobit svih muslimana jer kako se navodi u dopisu glavnog odbora "duboko smo uvjereni da se u časnom mjesecu posta, molitve i pokajanja neće naći ni jedan musliman koji će se oglušiti o naš poziv. Zbog toga glavni odbor 'Merhameta' u Sarajevu upućuje topli apel na sve svoje jedinice, da već sada još energičnije pristupe radu, te da razvijajući akciju pomoći u najvećem obimu postignu maksimum uspjeha u ramazanskom mjesecu".⁷³ U tom smislu radni odbor društva dobio je niz uputa na koji način akcija treba biti provedena u djelo. Prvenstveno je bilo potrebno provjeriti "koliko je 'Merhametova' ideja prodrila u duše našeg svieta", te da se u tom smislu popišu svi članovi društva, a da se radi na tome da svi muškarci i žene budu učlanjeni.⁷⁴ Veliki akcenat stavljen je na homogenizaciju društva obzirom da se ističe da akcija "mora imati značaj potpunog jedinstva i suradnje svih muslimana", a istu je trebalo postići u krajnjoj liniji putem uključenosti svih muslimanskih društava.

Iz "Merhameta" su nastojali iskoristiti dobru saradnju sa "Hrvatskim crvenim križem" kako bi dobijali dodatna sredstva, ali i pomagali ona područja u kojima njihova organizacija još uvijek nije bila dovoljno kvalitetna kao na prostoru Sarajeva i Velike župe Vrhbosna. Stoga su u proljeće 1944. godine pisali centrali "Hrvatskog crvenog križa" da je, zbog sve veće potrebe humanitarnog rada i sve većeg broja izbjeglica, potrebno proširiti djelokrug župskog odbora "Hrvatskog crvenog križa" na područje velikih župa: Lašva i Glaž, Usora i Soli i Posavje, a pored toga dostaviti mu što veće količine hrane kako bi se prvenstveno pomoglo izbjegličkoj djeci.⁷⁵

Zbog primijećenog povećanja slučajeva prostitucije kod muslimanskih žena uslijed užasne socijalne situacije koju je rat nosio sa sobom, među muslimanskom elitom, pojavili su se sve jači istupi u kojima su se ovakve pojave nastojale suzbiti i spriječiti. "Merhamet" je u i ovom slučaju imao svoju ulogu, a to vidimo

⁷² HAS, M, Kut. 6, Šif. 409-45.

⁷³ HAS, M, Kut. 6, Šif. 1471-1944; Kut. 5, Šif. 1471-1944.

⁷⁴ HAS, M, Kut. 6, Šif. 1471-1994; Kut. 5, Šif. 1471-1944.

⁷⁵ HAS, M, Kut. 3, Šif. 1087-44.

iz cirkularnog dopisa koji je Ulema medžlis uputio svim muslimanskim društvima u avgustu 1943. godine. U ovom dopisu pored kraćeg osvrtu na uzrok i nastanak problema, zatraženo je od svih društava da što prije na bilo koji način uposle siromašne muslimanke kako bi svojim radom obezbijedile sebi osnovna sredstva za život.⁷⁶ Uz to zatraženo je da se sve žene koje nemaju potrebu povuku u "svoju kuću i da se ne dozvoli pohađanje kafana, plaža i sličnih mjesta sastanaka, gdje može doći do nepotrebnog upoznavanja sa nametljivim muškarcima", te da muslimanska društva prestanu organizirati zajedničke priredbe za žene i muškarce.⁷⁷ Ipak, zajedničke aktivnosti muškaraca i žena bile su održavane, naročito u organizaciji "Narodne uzdanice" i "Hurijeta", ali i "Merhametovih" radnih sekcija koje su odlazile na terenski rad s izbjeglicama, organizirale mevlude, vazove i druge skupove.⁷⁸ Dakle, "Merhamet" je kao društvo bio izuzetno otvoren za aktivizam muslimanskih žena naročito omladine koja je bila duboko involvirana u radu sa izbjeglicama.

Pored humanitarnog rada, "Merhamet" je koristio svoj utjecaj i zasluge da bi štitio muslimane koji su na bilo koji način bili ugroženi od režima. Muhammed Pandža je kao predsjednik i predstavnik "Merhameta" nastupao zajedno sa nizom uglednih muslimana Sarajeva i protestirao u Velikoj župi Vrhbosna na postupke određenih ustaških organizacija i odnosa prema muslimanskim trgovcima, muslimanskoj ženskoj omladini i prema izbjeglicama.⁷⁹ Preuzimao je i ulogu spašavanja ljudi koji su pali u nemilost ustaškog režima. Radni odbor ovog društva iz Mostara pisao je glavnom odboru u vezi sa slučajem Avde Dedića iz Glodnice koji je zbog lažnih optužbi za saradnju s partizanima osuđen i smješten u logor u Sisku. Članovi "Merhameta" prikupili su istinite dokaze i tražili od glavnog odbora da se zalaže da pomenuti Dedić bude oslobođen.⁸⁰ U jednom dopisu Ulema medžlisu iz februara 1944. godine predstavnici "Merhameta" tražili su pomoć pri borbi da se veća grupa muslimana oslobodi, a koji

⁷⁶ HAS, M, Kut. 8, Šif. 923-43.

⁷⁷ HAS, M, Kut. 8, Šif. 923-43.

⁷⁸ Jahić 2017, 405.

⁷⁹ U ovoj delegaciji uglednih muslimana Sarajeva koji su u prostorije Velike župe Vrhbosna nastupili 16. februara 1942. godine "bez poziva", kako je to navedeno u zapisniku, i uputili žalbu ustaškim vlastima bili su: Mehmed ef. Handžić, kao predsjednik "El-Hidaje", Kasim ef. Dobrača, Abdulah ef. Dervišević, kao članovi glavnog odbora "El-Hidaje", Mehaga Čomara, Salihaga Džino i hfz. Muhamed ef. Pandža kao predstavnici "Merhameta", Ehmedaga Čejvanija kao predstavnik "Hurijeta" i predstavnici građana H. Mujaga Ekmečić, Mehaga Kučukalić, Hadži Sulejmanaga Muhasilović, Salihaga Fočo i Hamid-beg Zulfikarpašić. BI, DSR-RZ, Šif. 1/XI-2.

⁸⁰ HAS, M, Kut. 3, Šif. 906-43.

su iz nekoliko sela konjičkog kotara bili odvedeni od strane tzv. "Vražje divizije". Iz "Merhameta" su protestirali jer su smatrali da se odvođe "mirni i lojalni građani", njihova stoka, a ima i slučajeva "gdje su im i kuće popaljene".⁸¹

Vrlo važnu ulogu u radu cjelokupne organizacije imala je i ženska sekcija "Merhameta" koju su uglavnom sačinjavale ugledne muslimanke i učenice Gazi Husrev-begove ženske medrese. One su bile vrlo aktivne u radu sa širom ženskom populacijom, ali i na polju prikupljanja sredstava u akcijama društva. U ratnom periodu imale su naročito važnu ulogu u skrbi ratne siročadi i izbjegličke djece.⁸² Ova je sekcija bila formirana još 1933. godine, ali nije djelovala kao zasebna, nego je bila čvrsto integrirana u "Merhametu" kao dominantno muškom društvu, a ženska sekcija "Merhameta" imala je poglavito za cilj da ostvari što bolju saradnju sa muslimanskim ženama, širi članstvo i izvršava planove koji budu dodijeljeni.⁸³ Zanimljivo je da su bile formirane i određene grupe koje su napuštale Sarajevo i odlazile u druga mirnija mjesta kako bi i tamo širile ideju i vijest o radu "Merhameta". Jedna grupa od osam djevojaka je u tu svrhu otišla u Visoko 23. augusta 1943. i zadržala se nekoliko dana kako bi prikupile značajna sredstva u novcu, hrani i odjeći te organizirale nekoliko vazova i mevluda zajedno sa lokalnim imamima i vjerskim službenicima.⁸⁴

Izuzetno značajnu ulogu "Merhamet" je imao i u funkcioniranju izbjegličkog logora u naselju Alipašin Most koji je formiran na inicijativu njemačke okupacione vlasti koja je odlučila da se nakon katastrofalnog iskustva tokom zime 1941/1942, izbjeglice izmjestu iz Sarajeva u što većem broju.⁸⁵ Međutim, u samom logoru od početka njegovog formiranja stvari nisu funkcionirale onako kako je bilo predviđeno. Već u prvim izvještajima bilo je vidljivo da institucije i organi vlasti NDH nisu uspijevale da u logoru organiziraju život na onaj način kako je to bilo planirano. Iz jednog dopisa kojeg je zamjenik velikog župana uputio Ministarstvu udružbe 28. maja 1942. godine vidljiva je sva nesposobnost

⁸¹ GHB, AIZ, UM, Kut. 1, Šif. 736-1944.

⁸² HAS, M, Kut. 3, Šif. 3-44.

⁸³ Giomi 2021, 161.

⁸⁴ Članovi ove "Merhametove" ženske grupe bile su Fatima Fočak, Rabija Mušić, Halima Berberović, Asifa Kučuk, Aiša Alibegović, Diša Handžić, Ismeta Dalagija i Hatidža Muharemagić. HAS, M, Kut. 3, Šif. 926-43.

⁸⁵ Hamović 1994, 256. Gradnja logora Alipašin Most započela je 11. aprila kada su iz Zavidovića stigli prvi vagoni s materijalima za izgradnju baraka namijenjenih za smještaj izbjeglica. Rok za izgradnju predviđenih 30 baraka, 16. juni nije se mogao ispoštovati, ali to nije spriječilo Nijemce da već 20. maja započnu iseljavanje izbjeglica iz Sarajeva prema Alipašinom Mostu. ABIH, VŽV, Kut. 2, Šif. 1231.

i neorganiziranost ustaških vlasti pri rješavanju izbjegličkog pitanja. U dopisu se navodi da novootvoreni logor u Alipašinom Mostu i izbjeglice koje se u njemu nalaze, ali i oko 2000 izbjeglica u Sarajevu koje trebaju da idu u logor, već "više od osam dana nisu osim supe dobili niti jednog komadića kruha", te "... ukoliko ne stigne tražena hrana do subote 30. svibnja biće izbjeglički logor u Ali Pašinom Mostu raspušten".⁸⁶ Iz ovog dopisa jasno je vidljivo da je od samog nastanka logor imao problema u nabavci hrane i drugih potrebnih resursa kojima je trebao snabdijevati izbjeglice. Upravo je u tom smislu "Merhamet" sa svojim aktivistima odigrao neizmerno značajnu ulogu jer je konstantno prikupljao i dostavljao živežne namirnice. "Merhametovi" aktivisti su pored toga redovno obilazili logor naročito u kasnijoj fazi i svjedočili katastrofalnim uslovima koji su postojali. Niz takvih negativnih izvještaja i svjedočenja doveo je do toga da "Merhamet" uputi jedno protestno pismo u kojem traži da se učini sve što je potrebno kako bi se prehrambene, zdravstvene, higijenske i organizacione prilike u logoru popravile.⁸⁷ Jedna od glavnih preporuka koju je "Merhamet" uputio u ovom dopisu bila je da se logor Alipašin Most što prije zatvori i prekine sa radom. Kao glavni razlog za takav postupak navodi se kako nije moguće u logoru organizirati život "koji izbjeglice zaslužuju kao ljudi", ali i to da bi logor zbog svoje pozicije mogao vrlo lako biti meta bombardiranja savezničkih aviona.⁸⁸ Na plenarnoj sjednici društva održanoj 7. augusta 1944. godine na kojoj su prisustvovali vodeći članovi društva kao i članovi iz pokrajina koji su uspjeli doći do Sarajeva iznesena je informacija da je pristigla donacija od 50 miliona kuna i ovlaštenje od Ministarstva skrbi da se "odmah izvrši prenos baraka iz Alipašina Mosta i preseljenje izbjeglica".⁸⁹ Ipak, ova akcija nije započeta na vrijeme da bi bila uspješno okončana. Iako je dio izbjeglica bio sredinom godine izmješten na

⁸⁶ BI, DSR-RZ, Šif. 3/VII-17; Nešto kasnije stanju izbjeglica u Sarajevu svjedočio je Esad Čengić i isto opisao na sl. način: "izbjeglice koje su stizale u Sarajevo smještane su u ruševine i nedovršene kućerine, u barake koje nisu bile namijenjene za stanovanje, u napuštene šegrtske i đačke domove, kao i u oskudne prostore privatnih kuća. Veliki broj djece ovih izbjeglica smještan je često van Sarajeva, čime je dolazilo do odvajanja djece od roditelja. Pored sveopšte nesigurnosti i gladi vrhunac nevolja kroz koje su prolazili ovi stradalnici bile su epidemije raznih bolesti". Čengić 1979, 587.

⁸⁷ U ovom dopisu Ministarstvu skrbi iz "Merhameta" su pojedine probleme opisali poprilično detaljno s obzirom na to da je 27. decembra 1943. fokus bio stavljen na neuslovnost baraka i na nepostojanje dovoljno ogrijeva. Također, skrenuta je pažnja na to da su prozori u barakama uglavnom polupani što je posljedica boravka talijanskih vojnika i zarobljenika u logoru koji su ga ruinirali. HAS, M, Kut. 8, Šif. 1468-43.

⁸⁸ HAS, M, Kut. 8, Šif. 1468-43.

⁸⁹ HAS, M, Kut. 6, *Zapisnik plenarne sjednice dobrotvornog muslimanskog društva "Merhamet" održane dne 7-VIII-1944. god. u Sarajevu u društvenim prstorijama, 2.*

Pale i Koran, savezničko bombardiranje željezničke stanice u Alipašinom Mostu, 8. septembra, prouzrokovalo je stradanje većeg broja izbjeglica, a u historiografiji se do sada navodi nekoliko stotina ubijenih izbjeglica.⁹⁰ Ovaj događaj imao je popriličan odjek u javnosti, a iz "Merhameta" su na sjednici održanoj 26. septembra pokrenuli inicijativu da se ispituju okolnosti stradanja izbjeglica i utvrdi krivica.⁹¹ Ipak, ova inicijativa nije imala očekivane rezultate i o njima se može samo špekulirati. Ono što se zasigurno zna jeste da NDH od pojave izbjeglica u Sarajevu u jesen 1941. godine pa do kraja rata nije pokazivala volju i želju da se o istima brine na dostojanstven način. Ta indolentnost vlasti i nezainteresiranost za rješavanje izbjegličkog pitanja u čitavom periodu rata možda i jesu odgovor zašto ovo pitanje u NDH nije imalo svoj epilog.

Nakon bombardiranja logora Alipašin Most, veliki broj izbjeglica bio je primoran uputiti se u druga mjesta, prvenstveno Sarajevo i njegovu užu okolinu. Tu su boravili u privatnim kućama i zajedničkim nastambama formiranima u objektima koji su mogli poslužiti u tu svrhu. Veliku smetnju "Merhametu" u radu u ovom periodu predstavljala je evidencija izbjeglica jer su se konstantno kretali pa je bilo teško voditi evidenciju o dodijeljenim sredstvima i pomoći. Stoga su iz "Merhameta" insistirali da se pomoć dodjeljuje samo osobama koje su upućene u situaciju na konkretnom lokalitetu i da se vodi što bolja evidencija kako bi se spriječilo da pojedine izbjegličke porodice ostanu bez ikakve pomoći, a druge dobiju više nego što je određeno.⁹²

Zbrinjavanje izbjegličke djece i uloga "Merhameta"

Već je u radu naglašeno da je najveći dio humanitarnog rada i ukupne djelatnosti "Merhameta" u periodu Drugog svjetskog rata bio fokusiran na rad sa izbjeglicama. Ipak, u tom procesu vrijedi skrenuti posebnu pažnju na rad "Merhameta" sa izbjegličkom djecom, naročito ratnom siročadi. Za Islamsku

⁹⁰ Uoprediti: Hamović 1994, 256; i Greble 2020, 241. Za širi kontekst događaja u operaciji "Ratweek" čiji je sastavni dio bilo i bombardiranje Sarajeva, u ovom slučaju izbjegličkog logora u Alipašinom Mostu, pogledati: Lukač 1987, 713-726. Pogledati i: Gladanac-Petrović 2021, 225-234.

⁹¹ Hamović 1994, 266.

⁹² U Sarajevu su u ovom periodu za smještaj izbjeglica bile korištene lokacije u Mektebi u Cicin Hanu, Širokači, Hridu, Bakarevićoj ulici, Ulici Muhameda ef. Kadića, medresi Bentbaša, El Kameru, Šegrtskom domu, mektebu Halilbašića 1, medresi Džinić age, mektebu u Arapovoj ulici, mektebu Vratnik Mejdan, mektebu Begov Sagradžije, školi kod katedrale, Sedreniku, Faletićima i dr. manje lokacije. HAS, M, Kut. 6, šif. 395-45.

vjersku zajednicu, muslimanska društva, intelektualnu i političku elitu ovo je bilo pitanje od izuzetnog značaja kojem se posvećivala velika pažnja, a jednu od vodećih uloga u radu s ratnom siročadi i generalno izbjegličkom djecom imao je upravo "Merhamet". Broj izbjegličke djece u Sarajevu, prema dosadašnjim istraživanjima, bio je početkom 1942. godine veći od 2.000, dok je u februaru 1945. godine u ovom gradu bilo 25.450 djece do 14 godina života.⁹³ Ipak, u pojedinim fazama rata zabilježene su i mnogo frapantnije brojke kada su u pitanju izbjeglička djeca. U svojoj disertaciji Mario Kevo prenosi podatak Međunarodnog odbora Crvenog krsta o broju izbjeglica u NDH pri čemu navodi da na "području između Sarajeva i rijeke Save, (od kojih) je bilo 108.000 djece do 14 godina starosti".⁹⁴ Iako sam prostor nije dovoljno dobro određen, naročito kada se raspolaže ovakvim ciframa, podatak koji Kevo prenosi najbolji je pokazatelj o kakvoj vrsti problema je bila riječ, koliko je bilo stradanje i koliko je ugrožene djece ostalo u muslimanskoj zajednici pred kraj Drugog svjetskog rata.

Zbrinjavanje izbjegličke djece bilo je na samom početku rata u rukama institucija NDH, a odvijalo se na taj način da djeca bez skrbnika i ona o kojoj niko nije mogao brinuti budu izmještena, pojedinačno ili u većim skupinama na mirnije teritorije NDH. Tako je veliki broj muslimanske djece bio izmješten u slavonske, dalmatinske i hrvatske gradove.⁹⁵ "Merhametu", a i drugim muslimanskim društvima i društveno-političkoj eliti općenito, ovakav način nije bio idealno rješenje, s obzirom na to da su djeca odrastala bez onoga što su oni smatrali adekvatnim vjerskim odgojem i načinom življenja, što je u ovom periodu u muslimanskoj zajednici još uvijek imalo iznimno važnu ulogu za tradicionalnog vjerski obilježenog načina života. U "Merhametu" su smatrali da je najbolji način rješavanja pitanja izbjegličke djece da se ista daju na usvajanje odnosno "koloniziraju" u privatne kuće, muslimanskim porodicama koje bi o njima brinule.⁹⁶ U toj ideji "Merhametu" je snažno potpomogla Islamska zajednica i Ured Reisul-uleme na čelu sa ef. Salihom Bašićem, vršiteljem dužnosti reisul-uleme koji su bili inicijatori ove ideje oko kolonizacije muslimanske siročadi. Iz Velike

⁹³ Hamović 1994, 297.

⁹⁴ Kevo 2010, 180.

⁹⁵ Hamović 1994, 298-299.

⁹⁶ HAS, M, Kut. 6, Šif. 685-45. Pogledati i zapisnik sa "Merhametove" konferencije 26. i 27. juna 1943. godine. GHB, AIZ, UM, Kut. 1, Šif. 2365-1943.

župe Vrhbosna ova je akcija bila podržana, a kako bi bila još uspješnija izdate su određene smjernice i upute.⁹⁷

U kasnijoj fazi rata, kada je slom ustaškog režima bio sve izvjesniji, prestao je svaki rad režimskih institucija po pitanju brige o izbjeglicama, pa tako i o nezbrinutoj djeci i ratnoj siročadi. To su vrlo brzo spoznali i predstavnici "Merhameta" čiji su predstavnici prilikom jedne posjete izbjegličkih nastambi primijetili slično: "obišli smo sve zajedničke nastambe izbjegličke u Sarajevu i na periferiji radi izdvajanja siročadi i nezbrinute djece iz takvih nastambi i njihova preuzimanja u naš dječji dom kao i radi ukazivanja žurne pomoći bolesnicima, trudnim ženama, udovicama i najbjeđenijim izbjeglicama. Ovaj smo zadatak izveli samo djelimično iz razloga što nismo u nastambama zatekli nikog od pomoćnih organa župskog povjereničtva i što smo ustanovili da ni kotarski povjerenici nemaju veze s tim izbjeglicama, pa su oni više manje prepušteni sami sebi, inicijativi Merhametovih saradnika i pomoći društva Merhamet".⁹⁸ Iz ovog opisa stanja izbjeglica 1945. godine vidljivo je da je prestala svaka djelatnost režima i da je "Merhamet" bio zapravo jedini oslonac ovim ljudima u trenucima kada su bili doslovno prepušteni sami sebi, iščekujući kraj rata.

"Merhamet" je izbjegličku djecu, a naročito siročad, zbrinjavao i u svoje domove koje je su renovirali, proširivali i pokušavali graditi nove tokom rata uz pomoć NDH. U tim domovima djeca su bila relativno dobro zbrinuta, ali je, s obzirom na veliki broj stradalnika koji su pristizali, zamisao bila da se oni u "Merhametovim" domovima zadržavaju samo dok ne budu dalje prosljeđena na udomljavanje. Međutim, sam proces kolonizacije djece nije išao onako kako su se u "Merhametu" nadali, a naročito je teško bilo pronaći porodice koje su mogle udomiti djecu u kasnijoj fazi rata kada su resursi i životne namirnice bili svima teško dostupni. To se naročito ističe za Sarajevo koje je "srazmjerno

⁹⁷ U uputama koje je proslijedilo Ministarstvo udružbe u oktobru 1942. godine Velikoj župi Vrhbosni zahtijevano je da se naknadno prikupe podaci o onim hraniteljima koji su već primili siročad na odgoj, da se za svako već smješteno dijete izda naknadno propisana odluka u četiri primjerka od koje se po jedan primjerak treba dostaviti hranitelju, Velikom županu, Uredu Reisu-uleme i Ministarstvu udružbe NDH radi osnivanja tačnog popisa sve djece, jednako je trebalo postupati kod svakog budućeg smještaja svakog pojedinog djeteta. U koliko to nije bilo moguće iz određenih razloga trebalo je isti proces obaviti naknadno, a uz to je prijave hranitelja trebalo vršiti pomoću formulara "podaci hranitelja", koji se ispunjavao u tri primjerka od kojih se jedan dostavljao Velikoj župi, drugi reisu-ulemi, te Ministarstvu urudžbe. I na kraju je data uputa da Odjel za izbjeglice dalje nastavi saradivati sa reisu-ulemom i da preko njegovog ureda komunicira sa svim lokalnim džematima i društvima kako bi se siročad što bolje smjestila. ABIH, VŽV, 1942, Kut. 29, Šif. 81.205.

⁹⁸ HAS, M, Kut. 6, Šif. 369-45.

pučanstvu pokazalo malo razumijevanja za stradalničku djecu.”⁹⁹ Upravo su iz toga razloga “Merhametovi” domovi u Sarajevu vrlo brzo postali prenatrpani, a posebna je pažnja skrenuta na novootvoreni “Merhametov” dječiji dom “koji je stvarno predviđen da bude samo prolazna stanica za kolonizaciju djece”, a članovi društva su stalno upućivani da po ovom pitanju rade i pronalaze adekvatna rješenja.¹⁰⁰

Iz “Merhameta” su bili po ovom pitanju dosljedni i jako uporni da za muslimansku djecu osiguraju bolje uslove nego što su im mogli obezbijediti organi vlasti NDH, naročito u izbjegličkom logoru Alipašin Most koji je u većem periodu rata bio glavno mjesto boravka najvećeg broja izbjeglica u Sarajevu. O stanju u samom logoru, u različitim fazama rata, postoje adekvatna saznanja, a mnoga od njih prikupili su upravo saradnici i članovi “Merhameta”. Hilmija Dubravić pisao je izvještaj u aprilu 1943. godine u kojem se navodi da je zdravstveno stanje djece, prema dr. Isaku Samokovliji, bilo jako loše. U logor je “primljeno mnogo slabunjave djece, sa bronhitisom, dva slučaja sa upalom pluća, jedan sa posrebricom, više slučajeva teškog krazamaka, 20 slučajeva proljeva, 11 slučajeva visoke temperature, osam sa krastama po glavi, 11 ćelavih, 250 svrbuljavih, jedan sifilis, te jedno mrtvo. Djeca su došla skoro posve gola, bosa i skroz prozebla. Po dolasku u mjesto, da nađu tople deke, dobru odjeću, te bar nanule za izlazak van, ona su takva primorana izlaziti noću po 30–50 m daleko te još više nazebu. Pored toga, nemaju nikakvih pokrivača, a posteljina je ispod svake kritike.”¹⁰¹ Da ovo nije bio izolovan slučaj nego manje više pravilo pokazuje izvještaj upravitelja logora u Alipašinom Mostu koji je nastao 1942. godine u kojem se ističe da “prehrana koju ima ova legija bolesne, blijede djece zadnjih dana uopće nije dovoljna ni da živote očuva, a kamoli omogući rastanje. Pored 5.10 dkgr. kruha koji im je davat prema upućenom brašnu, dobijali su ranije tri sada dvije čorbe dnevno spravljene od zeleni koja u oko 25 dječjih kazana ne može značiti niti dati boje, a kamoli gustine i ukusa, te je ogroman dio dječjih utroba uopće i ne podnosi, pošto su kroz mjesece izbjeglištva morali od posne hrane i kukuruze pokvariti nježne probavne organe. Pod takvim uvjetima svaka briga od slabe pomoći, te slabost djece, smrtnost i bolesti, naglo rastu i odnose sve više mladih života koji su bili na pragu da koriste svojoj zajednici. U gomilicama

⁹⁹ HAS, M, Kut. 6, Šif. 685–45.

¹⁰⁰ HAS, M, Kut. 6, Šif. 685–45.

¹⁰¹ BI, DSR-RZ, Šif. 3/IX-8.

leže po uglovima baraka nepomični, u majčinim krilima, u obamrlim tjelesima kola avet gladi i smrti u vrijeme kada čitava priroda oko njih zeleni i mami ih od matera koje nijemo sahranjuju jedno po jedno."¹⁰²

Navedeni citati opisuju zašto je društvo "Merhamet" pokušavalo pronaći svaku mogućnost kako bi skrbilo za izbjegličku djecu na što bolji način. U tom procesu veliku pomoć pružao je dječiji dom "Merhameta" koji je otvoren u decembru 1944. godine i imao kapacitet od 60 mjesta. Zbog velikih potreba u njega je bilo tokom 1945. godine smješteno 80 djece i broj se konstantno povećavao.¹⁰³ Djeca koja su bila udomljena u "Merhametov" dječiji dom bila su bez jednog ili oba roditelja ili su živjeli u iznimno siromašnim uvjetima gdje roditelji nisu više mogli hraniti djecu.¹⁰⁴ U tom periodu "Merhamet" je užurbano radio na otvaranju doma na Bakijama sa smještajem za oko 400 djece, međutim, jasno je da sve to nije bilo dovoljno s obzirom na brojno stanje djece izbjeglica pa su iz "Merhameta" tražili od Ministarstva skrbi NDH, na čijem se čelu tada nalazio Meho Mehičić, da se radi na povećanju kapaciteta domova i uz naglasak da se otvori dom za "defektnu djecu".¹⁰⁵ Ovdje je riječ o djeci koja su uslijed ratnih razaranja i stradanja ili pak po rođenju zahtijevala posebnu pažnju, njegu i okolnosti za funkcionalan život. Smještaj ove djece u standardne domove kojima je raspolagao "Merhamet" pokazao se pogrešnim ili nedovoljno dobrim pa se javila ideja o stvaranju posebnih domova za ovu djecu.¹⁰⁶

Pored udomljavanja djece u sarajevske porodice, "Merhamet" se u saradnji sa Islamskom vjerskom zajednicom i drugim muslimanskim udruženjima izuzetno angažirao da se pronađu sigurne lokacije i dobrostojeće porodice koje bi primile djecu i u ostalim krajevima Bosne i Hercegovine. U jesen 1942. godine upućeno je u razna mjesta više stotina djece, a i u kasnijem periodu ovakvi angažmani "Merhameta" nisu bili rijetkost.¹⁰⁷ Primjera radi, u novembru 1943. prikupljeno je 80 izbjegličke djece iz Višegrada koja su raspodijeljena u Čaplinju, Počitelj, Višiće i Čevlja,¹⁰⁸ dok je sredinom 1944. godine u Visoko otpremljeno

¹⁰² ABiH, VŽV, Kut. 26, Šif. 73-42.

¹⁰³ HAS, M, Kut. 6, Šif. 740-45.

¹⁰⁴ HAS, M, Kut. 6, Šif. 740-45.

¹⁰⁵ HAS, M, Kut. 6, Šif. 740-45.

¹⁰⁶ HAS, M, Kut. 6, Šif. 740-45.

¹⁰⁷ Gradovi s brojem izbjeglica koje su primili: Tešanj (400), Gračanica (180), Doboje (150), Zenica (100), Žepče (40), Maglaj (30), a određen broj djece otpremljen je i u Tuzlu, Teslić, Travnik i Prnjavor. Hamović 1994, 301.

¹⁰⁸ HR-HDA-1549, I, Kut. 41, Šif. 688.

100 djece koja su trebala biti udomljena u porodice.¹⁰⁹ Potrebno je istaknuti da su ove akcije udomljavanja imale višu uspješnost u onim mjestima u kojima je ratno stradanje i razaranje imovine bilo manje. Stanovništvo ovih krajeva bilo je sposobnije i bolje naklonjeno izbjeglicama jer je cjelokupno stanje bilo dosta jednostavnije i podnošljivije. Suprotno od toga stvaralo je velike probleme u rješavanju izbjegličke krize, a to je bilo prepoznato i u "Merhametu". U jednom dopisu navodi se da "samo gdje postoji uža saradnja između naše privatne inicijative i kot. povjerenika za izbjeglice i gdje je narod pripravan na žrtve za one svrhe, u tim mjestima će briga i rad oko izbjeglica donijeti nesumnjivo dobre plodove."¹¹⁰ Za sve porodice koje su primale djecu u svoje skrbništvo i kod kojih su se djeca osjećala prihvaćeno, a koje u određenom trenutku zbog ratnih nedaća više nisu mogle uzdržavati usvojenu djecu "Merhamet" je nastojao osigurati određenu sumu novca kao redovnu potporu kako djeca ne bi morala da se vraćaju u dom ili mijenjaju porodicu.¹¹¹

Čitav je ovaj proces udomljavanja djece bio izuzetno težak i za roditelje koji se ni u katastrofalnim ratnim uslovima nisu rado odvajali od djece. Kako bi bili sigurni da su djeca dobro zbrinuta, nastojali su ih posjećivati ukoliko je to bilo moguće. Ove roditeljske posjete proizvodile su dodatne probleme, kako hraniteljskim porodicama, tako i "Merhametu". Naime, u jednom dopisu "Merhameta" istaknuti su svi problemi koji su proizlazili iz ovakvih posjeta hraniteljskim porodicama. U njemu se navodi: "ovih dana učestali su dolasci u Mostar roditelja-muhadžira sa Alipašina Mosta i Sarajeva da gledaju djecu. Na današnjem vremenu teško je hraniteljima njihove djece ugošćavati ih, a ne mogu ih onako gole i bose da gledaju, a ne mogu ih u odjeći pomoći. Uz to postaje bojazan da se ne donese kakva zarazna bolest. Radi ovoga se moli središnjica da se zabrani dolazak roditeljima u svrhu gledanja djece, osim po pozivu hranitelja. Putovanje je i inače vrlo nesigurno i rizično, a sva obavještenja o djeci mogu dobiti putem ovog odbora."¹¹²

Kako bi unaprijedili rad i brigu o izbjegličkoj djeci, iz "Merhameta" su podsticali svoje aktivne članove da razvijaju što širu mrežu saradnika. Tako su iz glavnog odbora, početkom 1945. godine, poslate upute svim kvartovskim pododborima

¹⁰⁹ HMBiH, NDH, Kut. 21, Šif. 6662.

¹¹⁰ HMBiH, NDH, Kut. 20, Šif. 6776.

¹¹¹ HAS, M, Kut. 6, Šif. 741-45.

¹¹² HAS, M, Kut. 5, Šif. 8-44.

za poboljšanje rada oko zbrinjavanja izbjeglica i siročadi. U tim uputama pododborima iz vrha organizacije "Merhameta" traženo je da svi pododbori pronađu tri do četiri aktivna saradnika u cilju rasterećenja rada, iako je do tada praksa bila da u pododborima radi uglavnom jedna osoba.¹¹³ U tom procesu širenja aktivista bilo je predviđeno da jedan član u svakom pododboru bude zadužen za rad sa siročadi i izbjegličkom djecom, a jedan od glavnih zadataka bio je da vode računa i brigu o udomljenoj djeci i kontrolišu kakvo je stanje u porodicama gdje su djeca udomljena te da se uspostave fizičke kancelarije Društva "Merhamet" ukoliko je to moguće.¹¹⁴ Također, jedna od praksi "Merhameta" bila je da se u brigu oko djece kao skrbnici uključuju izbjeglice učitelji, imami, učenici medrese i drugi koji su imali određene sposobnosti za rad sa djecom, a za taj rad su dobijali i određenu novčanu naknadu.¹¹⁵

Rad "Merhameta" na zbrinjavanju djece nije bio prekinut s krajem rata. Sekcija i članovi ovog društva nastavili su se brinuti o djeci i ratnoj siročadi neposredno nakon rata. Ta vrsta potrebe nije nestala ponajviše zbog izbjegličke djece i ratne siročadi o kojoj se "Merhamet" brinuo tokom rata. Upravo je iz tog razloga ovo društvo iniciralo i ostvarilo saradnju i sa novim komunističkim režimom.¹¹⁶ Iz "Merhameta" su ustupili sve potrebne informacije novoosnovanim narodnim odborima u Sarajevu kao i Odjeljenju za socijalnu politiku u Sarajevu te time omogućili novim vlastima da postepeno preuzimaju brigu o djeci koju je pod svoju zaštitu tokom rata uzeo "Merhamet". U Bosni i Hercegovini je nakon rata bilo više od 50.000 djece bez jednog, a preko 15.000 bez oba roditelja.¹¹⁷ Socijalna i humanitarna kriza nije prestala završetkom rata, nego je nastavljena godinama koje su slijedile. "Merhametu" je najprije dozvoljen rad, a u društvu su se pokušavali prilagoditi promjenama pravila rada, odnosno usklađujući svoje djelovanje sa novim komunističkim režimom i vladajućim zakonima.¹¹⁸ Ipak, sama potreba djelovanja humanitarnih društava neposredno nakon rata nije bila dovoljna da ova društva i opstanu, naročito društva koja su imala vjersko-nacionalni karakter kao što je u ranijem periodu, svakako, imao "Merhamet". Novi komunistički režim preuzeo je kontrolu nad samim društvom

¹¹³ HAS, M, Kut. 6, Šif. 487-45; Kut. 6, Šif. 485-45.

¹¹⁴ HAS, M, Kut. 6, Šif. 487-45; Kut. 6, Šif. 485-45.

¹¹⁵ HAS, M, Kut. 6, Šif. 598-45.

¹¹⁶ Bavčić 2003, 136.

¹¹⁷ HAS, M, Kut. 7, Šif. 109-46.

¹¹⁸ Bavčić 2003, 138.

što je posljedično dovelo do gašenja društva "Merhamet". Tačnije, donesene su odluke da se ovo društvo, kao i nekoliko drugih muslimanskih društava ujedine odnosno pridruže novoosnovanom društvu "Preporod".¹¹⁹ "Merhamet" je izvršio predaju svoje imovine kako je od njega traženo i suštinski prestao postojati krajem 1946. godine.

Zaključak

Muslimansko dobrotvorno društvo "Merhamet" je tokom Drugog svjetskog rata najveći dio svojih aktivnosti ostvarilo u sferi humanitarnog rada i brige o izbjegličkoj populaciji. U tom radu "Merhamet" je imao određenu pomoć ustaškog režima u NDH, njemačkih okupacionih snaga, ali i niza drugih organizacija i društava koje su u tom periodu djelovale poput "Narodne uzdanice", "El-Hidaje" i "Mladih muslimana". U procesu brige za izbjeglice "Merhamet" se služio raznim metodama koristeći u širokoj mjeri instrumente i organizacije muslimanske zajednice, ali i bilo koje organizacije ili vojno-političke strukture koje su potencijalno mogle priskrbiti određenu korist i pomoć za svoj rad. Poseban je značaj "Merhamet" ostvario organiziranjem i brigom o izbjegličkoj djeci i ratnoj siročadi. U tom su smislu veliku ulogu imali domovi kojima je "Merhamet" raspolagao, ali i proces udomljavanja djece u muslimanske porodice. Ovaj način zbrinjavanja izbjegličke djece pokazao je značajan uspjeh s obzirom na to da su u "Merhametu" samo na taj način mogli pored fizičkog opstanka i preživljavanja osigurati i kakvu-takvu naobrazbu izbjegličkoj djeci i siročadima. Svoj rad društvo je nastavilo i nakon rata, uspostavljajući saradnju sa komunističkim režimom. Ipak, kako je ovaj režim imao intenciju da ovlada svim segmentima društvenog života, "Merhamet" je kao vjersko i nacionalno društvo najprije pripojen "Preporodu", a nešto kasnije u potpunosti ugašen.

¹¹⁹ Bavčić 2003, 139.

Summary

Activities and Role of the Muslim Charity Society "Merhamet" During World War II (1941-1945)

During World War II, the Muslim charity society "Merhamet" dedicated most of its activities to humanitarian work and caring for the refugee population. In these efforts, "Merhamet" received certain assistance from the Ustasha regime in the Independent State of Croatia (NDH), German occupation forces, as well as various other organizations and societies operating at the time, such as "Narodna uzdanica", "El-Hidaje", and "Young Muslims." In the process of caring for refugees, "Merhamet" employed various methods, widely utilizing the instruments and organizations of the Muslim community, as well as any organization or military-political structure that could potentially provide some benefit and assistance for its work. "Merhamet" achieved particular significance through organizing and caring for refugee children and war orphans. In this regard, homes managed by "Merhamet" played a significant role, as did the process of placing children with Muslim families. This method of caring for refugee children proved notably successful, as it not only ensured their physical survival but also provided some form of education. The society continued its work after the war, establishing cooperation with the communist regime. However, since the regime aimed to control all segments of social life, "Merhamet," as a religious and national society, was first merged with "Preporod" and later completely dissolved.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

a) Neobjavljeni izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH)

- Fond: Velika župa Vrhbosna (VŽV)

Bošnjački institut (BI)

- Zbirka: Drugi svjetski rat – ratni zločini (DRS-RZ)

Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB)

- Arhiv islamske zajednice (AIZ), fond: Ulema medžlis (UM)
- Zbirka: Seid Mustafa Traljić (SMT)

Historijski arhiv Sarajevo (HAS)

- Fond: Merhamet (M)

Historijski muzej Bosne i Hercegovine (HMBiH)

- Fond: Nezavisna Država Hrvatska (NDH)
- Fond: Ustaška nadzorna služba (UNS)

Hrvatski državni arhiv (HDA)

- Fond: Ministarstvo skrbi za postradale krajeve Nezavisne Hrvatske (HR-HDA-221)
- Fond: Ministarstvo unutrašnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske (HR-HDA-223)
- Fond: Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske i Narodnooslobodilačkog pokreta (HR-HDA-1549)

b) Objavljeni izvori

- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine knjiga II.* Beograd: Opšta državna statistika, 1938.

c) Štampa

- Osvit, Mostar.
- Sarajevski novi list, Sarajevo.

LITERATURA

- Bandžović, S. 2010. *Bošnjaci i antifašizam: ratni realizam i rezolucije građanske hrabrosti 1941*. Sarajevo: autorsko izdanje.
- Bavčić, U. 2003. *Merhamet (1913-2003)*. Sarajevo: Muslimansko dobrotvorno društvo "Merhamet".
- Begić, D. 1966. Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković - Maček, *Prilozi 2*: 177-191.
- Behramović, M. 2021. "Arhivska zbirka Seida M. Traljića". *Anali GHB 50* (42): 235-245.
- Bougarel, X. 2020. *Nadživjeti carstva. Islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju.
- Brkljača, S. 2012. Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine. U Kamberović, H. (ur.), *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi*. Sarajevo: Institut za historiju, 9-29.
- Burrin, P. 1993. *France under the Germans: Collaboration and Compromise*. New York: News Press.
- Čengić, E. 1979. Ponovo na partijskom radu u Sarajevu. U Albahari N. i dr. (ur.), *Sarajevo u Revoluciji III*. Sarajevo: Istorijski Arhiv, 582-607.
- Gensicke, K. 2007. *Der Mufti von Jerusalem und die Nationalsozialisten: eine politische Biographie Amin el-Husseinis*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Giomi, F. 2021. *Making Muslim Women European*. Budimpešta: Central European University Press.
- Gladanac Petrović, S. 2021. Život u Sarajevu pod angloameričkim bombama (1943-1945). *Historijska traganja 20*: 199-258.
- Greble, E. 2020. *Sarajevo 1941-1945*. Sarajevo: University press - izdanja Magistrat.
- Hamović, M. 1994. *Izbjeglice u Bosni i Hercegovini 1941-1945*. Beograd: Filip Višnjić.
- Hasanbegović, Z. 2008. Iz korespondencije Ademage Mešića uoči uspostave Banovine Hrvatske. Pismo Društva bosansko-hercegovačkih Hrvata u Zagrebu reis-ul-ulemi Fehimu Spahi i vrhbosanskom nadbiskupu Ivanu Šariću iz svibnja 1939. *Časopis za suvremenu povijest 40/3*: 969-998.

- Hoare, M. A. 2019. *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*. Zenica: Vrijeme.
- Hurem, R. 2016. *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*. Zagreb – Sarajevo: Plejada – BNZG – University Press.
- Jahić, A. 2013. Sukob ideja: ko i kako se obraćao Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu, *Bošnjačka pismohrana*. Svezak 12, 36/37: 101–132.
- Jahić, A. 2014. *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*. Zagreb – Sarajevo: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju – Bošnjački institut.
- Jahić, A. 2015. Bilješke o djelovanju bosanskohercegovačke uleme u Drugom svjetskom ratu (1941–1945). *Historijska misao* 1: 181–206.
- Jahić, A. 2017. *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908–1950)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju.
- Jahić, A. 2023. *Između čekića i nakovnja. Muslimani u Drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju.
- Jelić-Butić, F. 1977. *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber - Školska knjiga.
- Kemura, I. 1986. *Uloga "Gajreta" u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine: (1903–1941)*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Kemura, I. 2002. *Značaj i uloga "Narodne uzdanice" u društvenom životu Bošnjaka (1923. – 1945.)*. Sarajevo: Bošnjački institut – Institut za istoriju.
- Kevo, M. 2010. *Djelatnost Međunarodnog odbora Crvenog križa u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941. – 1945.)*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija.
- Kisić-Kolanović, N. 2009. *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941–1945*. Zagreb: Školska knjiga.
- Kostić, I. E. 2021. *Konstrukcija, razvoj i transformacija identiteta pokreta Mladih muslimana*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu.
- Kostić, I. E. 2023. Osnivanje organizacije Mladi muslimani i njen razlaz sa ilmijskim udruženjem el-Hidaje 1943. godine. *Tokovi istorije* 2: 137–166.

- Lukač, D. 1987. *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope III*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar.
- Maslo, A. – Muhedinović, A. 2021. Prošlost Bosne i Hercegovine na stranicama Kalendara Narodne uzdanice, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 8: 103-129.
- Motadel, D. 2014. *Islam and Nazi Germany's War*. Harvard University Press.
- Motadel, D. 2023. *Islam i rat nacističke Nemačke*. Beograd: Čigoja publishing.
- Omerika, A. 2014. *Islam in Bosnien-Herzegowina und die Netzwerke der Jungmuslime (1918-1983)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Pejanović, Đ. 1930. *Kulturno-prosvetna humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske vladavine*. Sarajevo: Bosanska pošta.
- Pelesić, M. 1997. Merhamet u Drugom svjetskom ratu, U: Bavčić, U. (ur.), *Humanistički aspekti djelovanja dobrotvornih društava u ratnim uvjetima*. Sarajevo: Muslimansko dobrotvorno društvo "Merhamet", 167-177.
- Redžić, E. 1998. *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*. Sarajevo: OKO.
- Ristović, M. 2013. *Turska osmatračnica. Jugoslavensko-turski odnosi u Drugom svjetskom ratu i njihov balkanski kontekst*. Beograd: Čigoja štampa.
- Serdarević, M. – Omanić, A. 2009. *Bošnjačka kultura ponašanja*. Sarajevo: Art 7 Sarajevo.
- Simon, D. 2019. *Religion und Gewalt. Ostkroatien und Nordbosnien 1941-1945*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Sušić, D. 1980. *Parergon*. Sarajevo: NIŠRO "Oslobođenje".
- Traljić, M. 1996. Handžić kao društveni i javni radnik, U: *Zbornik radova sa znanstvenih skupova o hadži Mehmedu Handžiću*. Sarajevo: El-Hidaje, 45-50.
- Zaugg, F. 2021. *Rekrutierungen für die Waffen-SS in Südosteuropa: Ideen, Ideale und Realitäten einer Vielvölkerarmee*. Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg.

